

Considerații privind statutul teritoriilor de pe *Limes Transalutanus* *Regio* sau *territorium militare*?

Florin Chivoci¹

Rezumat

Statutul organizării vestului Munteniei, traversat de *limes transalutanus* în epoca romană, este unul incert: fie sub forma unor *regio*, fie ca *territorium militare*. Regimul impus de romani populațiilor de aici poate fi aproximat doar prin comparație cu statutul zonelor de graniță din alte provincii dunărene. Cauza constă, în primul rând, în absența oricăror izvoare scrise despre această frontieră estică a Daciei romane. De aceea lucrarea caută să explice organizarea ei pornind de la întrepătrunderea mediului militar roman cu lumea purtătorilor culturii „Chilia-Militari” sau de la trăsăturile economice ale sectorului montan și premontan al limesului, în special prin așezările identificate în apropierea castrului Jidova-Câmpulung.

Cuvinte cheie: Dacia, Limes Transalutanus, Jidova, *territorium militare*, *regio*.

Introducere

Limesul transalutan s-a constituit pentru crearea unei zone de siguranță a Daciei romane de pe malul apusean al Oltului. Frontiera estică a provinciei n-a avut doar un rol militar deosebit, ci și unul economic și comercial. Se consideră că una din rațiunile constituirii limesului transalutan ar fi, în afara siguranței aduse Daciei romane, aceea a ușurării traficului spre estul provinciei, către bazinul superior al Oltului.² Tentativa de a vedea viața autohtonilor din preajma liniei transalutane din perspectiva caracterului economic ar putea alimenta alte ipoteze de lucru ispititoare. Tema acestei lucrări pornește de la câteva puncte-cheie de pe *Limes Transalutanus*, care, prin complexitatea lor ar putea spune ceva despre organizarea administrativă din spatele frontierei. E adevărat, pe de altă parte, că lipsa unor dovezi epigrafice clare despre organizarea acestui *limes* poate da naștere mai degrabă unor speculații. În legătură cu un reper important, precum cel al forturilor de la Urlueni, de pildă, s-au formulat recent ipoteze privind configurația socială vecină taberei militare³. Dar în sectorul de câmpie al *limes*-ului poziția așezărilor civile este incertă în raport cu castrul. În studii mai vechi așezările civile erau considerate ca lipsind din jurul castrului⁴. Plecând de la această stare de fapt putem căuta să ne imaginăm organizarea pe culoarul submontan și montan, în aval și amonte de Jidova. Ce similitudini s-ar putea identifica între acest sector submontan și zona de câmpie amintită? În acest tronson montan frontiera se sprijinea demografic, de-a lungul și în spatele ei, pe purtătorii culturii Chilia Militari. Vorbim

¹ Profesor la Liceul „Constantin Brâncuși” din Pitești (florinchivoci@yahoo.fr)

² Teodor, Ștefan 2014, 32. Pe lângă linia avansată de apărare limesul aducea ca avantaj logistic scurtarea drumului spre sud-estul Transilvaniei cu cca 100 de km.

³ Teodor 2013, 60, fig. 21, unde se discută, punctual, cele mai plauzibile drumuri de legătură între Urlueni și linia Oltului. Datorită lungimii acestui drum, se presupune cel puțin o localitate intermediară (deci populație rurală), pentru organizarea unei *mansio*.

⁴ Tudor 1955, 90: „Modeste sunt și descoperirile de material arheologic mărunț în interiorul acestor castru, ceea ce formează iarăși o bună dovadă despre o stăpânire romană scurtă. Constatăm, de asemenea că în vecinătatea castrului nu apar așezări civile dezvoltate (obișnuitele *canabae*), cu urme de viață romane. Un alt fapt important este că, între cursul Oltului și acest *limes*, într-o zonă ocupată și supusă colonizării, nu se constată așezări rurale de seamă, purtând pecetea vieții civile romane”. Vezi și Tudor 1978, 256.

despre zone a căror configurație demografică va dăinui după părăsirea limesului, în procesul de simbioză daco-romană. Această organizare s-ar putea explica nu doar prin argumente de ordin militar, ci și pornind de la motivații economice. În zona muscelor existau zăcăminte de sare, posibil cunoscute de romani, exploatarea care trebuiau implicat protejate. Iată o interesantă temă de reflecție asupra amplasării fortului de la Apa Sărată: ne aflăm pe o zonă bogată în resurse; a avut fortul de la Jidova și rațiuni economice, eventual legate de exploatarea lor?... Ar fi un punct de plecare vizavi de forma de organizare sub care funcționa limesul față de spațiul învecinat: *regio*, deci o unitate administrativ-teritorială sub jurisdicție militară, sau *territorium*?

Regio și *territorium* sunt două concepte asupra cărora nu există un consens deplin și claritate⁵. În absența atestărilor epigrafice, a surselor literare sau cartografice despre acest *limes*, statutul juridic al zonei din nord-vestul Munteniei și implicit modul său de funcționare pot fi doar approximate. Este în general acceptată ideea că mecanismul administrativ din Dacia se bazează pe *territorium militare*, denumit adesea și *regio* (precum *regio Ansamensium*, de pe granița Someșului)⁶ este greu de schițat⁷. Totuși există o delimitare conceptuală a celor doi termeni, de la care putem porni analiza regimului juridic al acestor teritorii din stânga al Oltului, mărginite de *limes valachicus*. Astfel, conceptul de *regio* este definit ca „district conținând mai multe domenii imperiale (*saltus*) aflat sub conducerea unui *procurator regionis*. Denumit uneori *tractus* sau *provincia*, *regio* avea o vistierie care centraliza toate veniturile acestor domenii precum și o serie de funcționari proprii (*tabularii*, *notari*, *agrimensores*); În teritoriile (*territoria*) anumitor orașe impuse impozitului funciar (*civitates stipendiariae*) existau anumite zone, denumite *regio*, care nu trebuie confundate cu teritoriul orășenesc propriu-zis, și care aparțineau de drept autorităților romane”⁸. În Dacia se cunosc două atestări de *regiones*: *regio (Ans)amensium*, adică teritoriul subordonat față de *vicus Samum*, în care se găsea postul de comandă al unor *beneficiari consulares*, și *regio Scodrihe(n)sis*, nelocalizată geografic⁹. Dacă sectorul de câmpie nu poate alimenta suficient ipoteza unei astfel de structuri administrative, în schimb ea s-ar putea întrevedea dincolo de râul Argeș, în zona premontană și montană a comunităților rurale din spatele limesului. Un vast ținut dacic era traversat aici de vechi rute comerciale. Am putea vedea în limesul transalutan axul central al unui spațiu interregional compus din zone conduse prin funcții și instituții de genul celor amintite mai sus, în care așezările de pe *limes* s-au integrat în sistemul economic al Daciei romane. Ne aflăm, la nord de Argeș, pe cea mai întinsă suprafață dintre cele două limesuri, arie în care organizarea unei *regio* s-ar fi putut baza pe un spațiu vast, cu *vici* și *pagi* locuite de veterani, de cetățeni romani sau chiar de peregrini. Locuirea în vestul și nord-vestul Munteniei a fost intensă. Așa cum deja s-a demonstrat (Bichir 1984), în zona dintre limesul alutan și cel transalutan au fost identificate peste 20 de așezări de tip Chilia-Militari.¹⁰ Populația acestor localități, care se aflau *intraprovinciam*, se afla în plin proces de romanizare. Un proces similar se desfășura în Muntenia centrală, aflată sub supravegherea continuă a armatei romane. Și la est și la vest de linia transalutană teritoriul era dependent din punct de vedere politic și economic de Imperiul roman. Arheologic nu sunt mari diferențe între situația din centrul Munteniei și cea din vest, de ambele părți ale acestei linii găsiindu-se fibule de tip roman, ace de os și bronz, fragmente de *terra sigillata*, opaițe, fragmente de vase de metal, monede, tezaure monetare. Legat de acest ultim aspect se constată că circulația monetară din Muntenia este similară cu cea din Dacia romană¹¹; Gh. Bichir constata că se poate vorbi în vestul Munteniei de o circulație monetară la fel de intensă ca Oltenia romană. Monedele descoperite izolat și în tezaure, în teritoriul dacilor de la sud de Carpați indică legături economice între populația locală și Imperiu. Moneda romană era singura care circula în schimburile

⁵ Florian Matei-Popescu (2011) arăta că în literatura de specialitate tendința e să se considere cei doi termeni ca fiind sinonimi, așadar ar exista o echivalență între *regio* și *territorium*.

⁶ Protase 2001, 767. În anul 242 carpii, sarmații și goții atacă Moesia și Thracia ceea ce provoacă o stare de neliniște în toată Dacia. *Stationes* de pe granița de nord devin *regiones* și sunt încorporate provinciei – o schimbare de statut declanșată de starea de nesiguranță de la mijlocul secolului III.

⁷ Tudor 1969, 43. Pentru unele orașe de garnizoană unele *territoria* militare au fost o piedică în calea promovării lor în stadiul de *municipium*. Conducerea lor putea fi mixtă, dar totul se decidea în ultimă instanță de către comandamentul din castru.

⁸ Enciclopedia Civilizației Romane, s.v. *regio*.

⁹ Matei-Popescu 2011, 354.

¹⁰ Bichir 1984, 105.

¹¹ Bichir 1984, 79.

comerciale dintre localnici și romani. Teritoriul Munteniei intrase deja de mult timp în sfera de acțiune romană din punct de vedere economic¹², respectiv înainte de reocuparea ei militară.

Administrarea juridică de tip *regio* a limesului putea controla în întregime, în acest spațiu, nu numai comerțul Daciei sudice cu Barbaricum, dar și întreaga economie a zonei. Prima critică a posibilității unei asemenea organizări spațiale și logistice în zona montană ar putea veni din relativ scurta funcționare a limesului. Pentru implementarea instituțiilor unei atari structuri timpul ocupării romane a zonei pare destul de scurt. Dar chiar și în ipoteza unei *regio*, este posibil ca rudimente ale sale să fi funcționat mai târziu, chiar și după abandonarea violentă a acestei frontiere, prin structuri de putere care și-au păstrat o relativă dependență (sau cel puțin conexiune) față de Dacia Malvensis.

Centrul administrativ de la Jidova

Territorium militare este definit drept „zonă din jurul fiecărei tabere stabile romane, destinate nevoilor acesteia. Sunt cunoscute, în sec. I a.Chr., mai multe *prata legionum* sau *cohortium* („câmpuri ale legiunilor sau ale cohortelor”) în Dalmatia și Hispania. Mărimea acestora varia în funcție de efectivul garnizoanei, considerându-se însă ca obligatoriu un minimum de 1500-1800 ha care serveau la cultivarea plantelor necesare hranei oamenilor și animalelor.(...) Din punct de vedere juridic ele trebuie să fi aparținut fiscului imperial, corpul de trupă trebuind să aibă doar dreptul de *possessio*. Principalul impozit perceput de aceste teritorii militare se numea *annona militaris*. Modalitatea de conducere efectivă a acestora a variat în funcție de epocă. Astfel, în sec. I p. Chr. ele erau caracterizate de Tacitus (*Ann.*, XIII, 54-55) drept ogoare goale lăsate în folosința militarilor, ceea ce implica, desigur, desființarea așezărilor indigene adiacente. În sec. 2 p.Chr. *canabae*-le sau *vici* care s-au dezvoltat în jurul așezărilor militare par să fi deținut supremația în fructificarea acestor teritorii. În cazul în care pe lângă *canabae* sau *vici* mai exista și o *civitas* indigenă s-a constituit un organism special condus de un *quinquennalis* având în subordinea sa un *ordo territorii*. Ficțiunea autonomiei canabelor și a cetăților adiacente a încetat în vremea dinastiei Severilor, când, în concordanță cu întreaga militarizare a Imperiului, conducerea efectivă a venit din nou autorităților militare¹³”. Pentru alți autori, pe lângă fortificații și drumuri sunt de menționat teritoriul de exploatare economică al unei unități militare, cât și teritoriul strategic de graniță, constituit din linia de fortificație și satele de frontieră¹⁴. De-a lungul granițelor Daciei romane au existat numeroase teritorii militare.

Presupusele *territorium militare* în care ar fi fost organizat Limesul Transalutan și-au încetat existența în anii 245-247, când frontiera transalutană cedează în fața atacurilor carpice, urmând refacerea sistemului defensiv, respectiv replierea graniței pe Olt. Cât despre populația locală, se pare că ea nu a fost prea mult afectată de invazia carpică¹⁵.

Romanizarea a fost foarte puternică în Dacia sudică, în special în zona de câmpie, în teritoriul Romulei și în vecinătatea castrilor. În tot acest timp elementul autohton nu a dispărut, el fiind întâlnit pretutindeni, mai ales în zona deluroasă și muntoasă. Putem vedea în organizarea ca *territorium militare*, în primă instanță, sarcina aprovizionării cu alimente și diferite materiale pentru unitățile militare cantonate în castru. Prin analogie se poate presupune că organizarea acestor teritorii era similară celor din alte provincii imperiale, cu o conducere mixtă, militară și civilă, având în centru castrul și canabele lui, dar și o comunitate civilă fără statut municipal¹⁶. O abordare etnoarheologică a situației de dincolo de *limes* relevă o strânsă unitate între populațiile autohtone din vestul Munteniei și cultura dacilor liberi. Datele de ordin arheologic dobândite în

¹² Bichir 1984, 79. Moneda romană reprezenta mijlocul de schimb al unei regiuni în care pe vechi drumuri comerciale, precum cel al Branului, pe unde *negociatores* romani făceau legătura între Moesia și provincia Dacia

¹³ Enciclopedia Civilizației Romane, s.v. *territorium militare*.

¹⁴ Liușnea 2000, 82.

¹⁵ Bichir 1984, 106.

¹⁶ Făcând referiri la situația unor *territorium militare* din Moesia Inferior (*Montana, Abritus, Capidava, Aegyssus, Barboși*) Matei-Popescu (2011, 355) sublinia o particularitate a teritoriilor atestate în preajma unor fortificații de trupe auxiliare: acestea se formează în primul rând pornind de la așezări civile (*vici, civitates*), situate mai departe de garnizoane și mai puțin de la *canabele* din jurul castrilor. Ar putea fi un mod similar de organizare teritorială din Dacia Malvensis, provincie în care s-au aflat numai unități auxiliare.

ultimii ani indică faptul că la scurtă vreme după părăsirea Munteniei de către romani dacii liberi coboară din regiunile de refugiu montane sau intramontane și colinare, reinstalându-se în teritoriile de baștină¹⁷. Elementele de datare de care dispunem până în prezent ne oferă dovezi despre prezența efectivă a dacilor liberi încă din prima jumătate și de la mijlocul secolului al II-lea p.Chr. pe aproape întreg teritoriul Munteniei. În acest context demografic, în timpul stăpânirii romane în Dacia *drumul Branului* a dobândit mai mult decât o importanță militară. Deși drumul vechi prin culoar a avut sectoare foarte greu de străbătut, a fost o cale comercială permanentă de comunicare economică și spirituală între populația de la nord și de la sud de Carpați. Drumul care venea spre Jidova dinspre Purcăreni se numea în Evul mediu *drumul Carului* și intersecta dincolo de Câmpulung drumul Branului, care venea din direcția Cetățeni. Trebuie să fi existat, fără îndoială, și alte căi rutiere de acces dinspre localitățile rurale, adică *viae agrariae, rusticae, paganicae*, care intersectau această *via militaria*.

La Câmpulung există urme de locuire geto-dacică, din sec. II-I a.Chr., fiind bine conturate în zona actualului oraș, în cartierul Olari-Sfântu Gheorghe; la fel și cele de la Apa Sărată și Bughea de Sus, care aparțin culturii dacice târzii¹⁸. În partea de nord a județului, în special în zona Câmpulungului, sunt de menționat mai multe situri geto-dacice¹⁹. Aceste așezări rurale au făcut parte din cadrul teritorial al garnizoanei de la Jidova. La Cetățeni-Muscel, așezare dacică locuită fără întrerupere din jurul anului 300 a.Chr., au fost descoperite urme materiale ce atestă existența aici a unui important centru economic, unde aveau loc schimburi intense de mărfuri. Chiar dacă Cetățeni nu a mai funcționat ca localitate în epoca post-traiană, vecinătatea unui *territorium militare* cu o asemenea zonă, situată „dincolo”, naște întrebări vizavi de punctele unde granița era străpunsă prin trafic de mărfuri ori persoane. Trebuie să fi existat în această zonă târguri de frontieră, spații prin care se realiza comerțul cu *barbaricum*. Baza organizării acestui *territorium* o formau satele din jurul așezării, preluate de sistemul administrativ roman. Teritoriile militare erau constituite din *villae rusticae, vici, pagi și cannabae*²⁰. Lipsesc complet descoperiri epigrafice despre *stationes portorii, beneficiari consulares, conductores*, ceea ce duce doar la aproximări și ipoteze despre cum era controlat administrativ acest *territorium*. Un reper privitor la întinderea acestui teritoriu s-ar putea pune în discuție plecând de la căutarea altor rute plauzibile. Bunăoară, o altă direcție de comunicație importantă de la Jidova ar putea fi, peste musceluri, în direcția Domnești-Curtea de Argeș, prin așezări care ilustrează aceeași configurație socială sau culturală²¹. Drumul din bazinul mijlociu al Argeșului spre Oltul mijlociu-inferior ar pleca de aici spre *Buridava* ori *Castra Traiani*, ori ar intersecta într-un punct traseul probabil dintre castrule de la Pitești și *Pons Aluti*, peste valea Topologului. Distanța considerabilă dintre cele două limesuri, la nord de paralela Piteștiului, presupune așadar mai multe căi de transport și distanțe considerabile, presupunând obligatoriu anumite *statio*.

Un centru posibil al acestui *territorium* din zona castrului de la Jidova ar avea astfel o existență posibilă și justificată. Locul se găsea aproximativ la intersecția drumurilor menționate mai sus și ar putea reprezenta totodată și o importantă stație vamală sau un punct comercial. Dumitru Tudor arată că la Jidova „așezarea civilă e de asemenea săracă; ea a dat recent o mască de silen, ceramică și monede de bronz de la Nerva,

¹⁷ Diaconu 2009, 28. Asemenea situații au fost întâlnite în regiunea montană de la podul Dâmboviței, în regiunea colinară de la Budureasca-Mizil, la Scornicești sau la Chilia, în Oltenia, sub dealuri la Mătăsaru sau Târgușoru vechi, și chiar în câmpie, precum la București-Străulești, București Militari sau la Dulceanca. Dacii liberi pot fi semnați pe întreg teritoriul Munteniei încă de la mijlocul secolului al II-lea p.Chr. Perioada de maximă înflorire a așezărilor amintite se situează însă între a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr. și până la finele secolului al III-lea p.Chr.

¹⁸ Măndescu et al. 2014, 55.

¹⁹ Măndescu et al. 2014. La Schitu Golești s-au găsit monede geto-dace de tip Vârteju-București (p. 159); la Sulsănești (com. Mioarele) au fost descoperite amfore din sec. III a.Chr., monede geto-dace de tip Filip II, precum și urme de așezări geto-dace (p. 164); la Godeni s-a găsit în secolul trecut un tezaur monetar geto-dacic cu imitații de tip Filip II; un fragment ceramic dintr-un vas de provizii tip *Krausengefässe*, specific unei așezări tip Chilia Militari, a ieșit la iveală la Berevoiești (p. 48). Ne aflăm pe un areal populat cu nuclee rurale ale acestei culturi a autohtonilor, bază demografică pentru specificul așezărilor din această zonele limesului.

²⁰ Munteanu 1971, 125-126. *Territorium* era delimitat fie prin frontiere naturale, fie prin pietre de hotar (*termini*). Legat de acest aspect, problema limitelor teritoriului din care făcea parte Jidova s-ar putea pune vizavi de rolul castrului învecinat, de la Purcăreni, de supraveghere a traficului peste râul Doamnei; un rol similar, de limită a teritoriului, la vărsarea acestui râu în Argeș l-ar fi jucat și presupusul castru de la Mărăcineni (vezi Teodor 2013, 97).

²¹ După cum atestă Măndescu et al. 2014, aceste locuri păstrează notabile urme romane: la Domnești, pe platoul „Siliște”, au fost descoperite cărămizi romane provenind de la o construcție din zonă, utilizate în zidul unei biserici medievale; pe vatra orașului Curtea de Argeș s-au descoperit un denar de la Commodus împreună cu fragmente ceramice, precum și un important tezaur din piese romane de argint și de bronz din sec. I-IV.

Hadrian, Gordian al III-lea, Constantin cel Mare, Iulian Apostatul, Justin I și Justinian. Monedele anterioare și posterioare stăpânirii romane se explică prin traficul comercial ce se făcea prin pasul Branului, în vremea dacică și postromană²².

Economia de bază a acestui culoar traversat de *limes* s-a bazat din antichitate pe resursele agro-pastorale și forestiere, pe agricultura legată de creșterea vitelor și pomicultură. Configurația economică a zonei lasă loc de discuții despre cât de cunoscute au fost bogățiile minerale ale pământului din sectorul nordic al limesului în epoca romană. Exploatarea carierei de piatră de la Albești a fost una puternică în perioada limesului transalutan. Dar extragerea sării?... Subsolul zonei conține izvoare puternic sărate, acest fapt reflectându-se și în toponimia cartierului câmpulungean în care se găsește fortul de la Jidova²³.

Carierele de piatră din apropierea fiecărui castru au fost intens exploatate în epoca romană pentru a furniza materialul necesar construcțiilor civile și militare, ori pentru diferite monumente sculpturale sau epigrafice. Este foarte posibil ca la Albeștii de Muscel geto-dacii să fi fost primii care au încercat ciocanul și dalta în cariera de piatră, dar primii mari cioplitori în calcarul numulitic au fost romanii. În Dacia romană este confirmată existența unor pietrari sub numele de *lapidari – lapicidae*; sunt indicii că piatra de Albești a fost exploatată pentru construirea castrului roman Jidova, de la intrarea în Câmpulung. Blocurile de calcar folosite la construcția turnurilor de la porți și la cele de curtină proveneau din cariera de la Albești²⁴. Fie în contextul unui *territorium militare*, fie într-o organizare de tip *regio*, trebuie să fi existat un sistem riguros de control asupra exploatărilor, bazat în primul rând pe puterea militară, dar și pe relațiile economice dintre trupa staționată în castru și comunitatea dacică din împrejurimi. În ceea ce privește exploatarea proprietăților respective, nu trebuie exclusă existența unei forțe de muncă servile. Din nefericire nimic nu ne lamurește dacă soldații din cohors Flavia Commagenorum doar supravegheau lucrările efectuate de sclavi sau, eventual de autohtoni, ori erau implicați direct în administrare și implicit, în comerțul extraprovincial.

Concluzii

Această lucrare se vrea a fi o încercare pentru stadiul critic al cercetării despre statutul juridic impus de romani populațiilor existente de-a lungul limesului transalutan. Concluziile ce se pot desprinde în urma ei lasă multe semne de întrebare vizavi de organizarea ca *regio* sau *territorium*, în absența izvoarelor epigrafice sau literare. Deocamdată felul în care romanii au administrat această zonă de la est de Olt poate fi doar aproximat, comparându-l cu organizarea granițelor în alte provincii dunărene. Pe de altă parte, echivocul persistă și din cauza particularităților acestei margini a Daciei romane, în comparație cu celelalte granițe ale ei; situarea sa departe de așezări civile mai mari din provincie, precum și din cauza amplasării incerte a satelor din spatele frontierei, în special în zona de câmpie. Un reper de care am ținut seama în explicarea regimului juridic de pe culoarul montan și premontan au fost trăsăturile economice ale zonei din apropierea limesului. Totodată, cunoașterea relației pe care aceste teritorii vecine cu linia transalutană au avut-o cu administrarea provinciei ridică problema legăturii dintre cultura Chilia-Militari, dezvoltată pe ambele părți ale graniței romane din secolul al III-lea, și cultura considerată uzual a fi „romană provincială”.

²²Tudor 1978, 284.

²³ Toponimul „Apa Sărată” al cartierului câmpulungean este asociat în spațiul și mentalitatea românească cu exploatarea de sare, alături de „Slatină/a”, „Slătioare”, la care se adaugă denumiri mai rare precum „Sărătura/a”. Pe teritoriul României sunt răspândite un număr mare de astfel de toponime, reflectând bogăția de surse saline a spațiului în discuție. De asemenea, în așezarea civilă de la Jidova continuitatea postromană este atestată de monedele descoperite, care se încheie cu Iulian Apostatul (Bichir 1984, 71)

²⁴ Măndescu et al. 2014, 35. Blocuri fasonate din calcar de la Albești au fost folosite la turnurile de la *porta principalis dextra* și de la *porta praetoria* ale castrului. Astfel, așa cum C.C. Petolescu a argumentat (2005), nu se poate pune problema lipsei pietrei pentru scris pentru absența dovezilor epigrafice de pe acest sector al limesului, dovadă stând pietrele de construcție și chiar fragmente de piese arhitectonice descoperite în castru.

Referințe

Dicționare și enciclopedii

- Dicționar de istorie veche a României, 1976, coord. D.M.Pippidi, București: Ed. științifică și enciclopedică.
 Enciclopedia civilizației romane, 1982, coord. D. Tudor, București: Ed. științifică și enciclopedică.

Lucrări de specialitate

- Bichir, Gh., 1984 – *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București: Ed. Academiei.
 Diaconu, Gh., 2009 – *Dacia în epoca primelor migrații (secolele al II-lea- al IV-lea d.Hr.)*, București: Ed. Academiei
 Liușnea, M., 2000 – Considerații privind limes-ul roman în perioada Principatului, la Dunărea de jos, *Carpica*, 29, 71-82
 Macrea M., 1969 – *Viața în Dacia romană*, București: Ed. Științifică
 Matei-Popescu Fl., 2011 – Territorium Bassianae din Dacia Superior, *Archaeology making of and practice: studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary*, D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei (editori), Pitești: Ed. Ordessos, 351-361.
 Măndescu D., Dumitrescu I., Păduraru M., 2014 – *Repertoriul arheologic al județului Argeș*, Brăila: Istros.
 Munteanu, M., 1971 – Despre magistraturile sătești în Dobrogea romană, *Pontica*, 4, 125-127.
 Petolescu, C.C., 2005 – Granița de sud-est a Daciei romane, *Argesis*, 14, 2005, 271-278.
 Protase, D., 2001 – *Dacia romană. Organizarea militară*, Istoria românilor, vol.II, București: Ed. Enciclopedică
 Teodor, Eugen S., 2013 – *Uriașul invizibil: Limes Transalutanus. O reevaluare la sud de râul Argeș*, Târgoviște: Ed. Cetatea de Scaun.
 Teodor, E.S., Ștefan, M.M., 2014 – Landscape Archaeology along Limes Transalutanus, *Journal of Ancient History and Archaeology*, 1, 3, 31-43.
 Tudor D., 1955 – Considerații asupra unor cercetări arheologice făcute pe Limes Transalutanus, în *Studii și cercetări de istorie veche*, 6, 1-2, 87-97.
 Tudor D., 1968 – *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București: Ed. Științifică
 Tudor, D., 1969 – *Romani în Dacia*, București: Ed. Enciclopedică română.
 Tudor, D., 1978 – *Olenia romană*, ed. a IV-a, București: Ed. Academiei.
 Vlădescu, C., 1983 – *Armata romană în Dacia inferior*, București: Ed. militară